

पोखरामा रेडियोका सुरु दिनहरू

केशवराज पराजुली

पोखरामै जन्मेर हुर्के पनि यहाँ रेडियो पहिले कहिले कसले ल्यायो भन्ने कुराको यथार्थ जानकारी मलाई थिएन । यहाँ सबैभन्दा पहिले रेडियो बजाउने व्यक्ति पोखरा-२ भीमसेन टोलका व्यापारी चन्द्रबहादुर भारी हुन् भनेर बुढापाका भन्छन् । त्यसबारे खोजबीन गर्दा धेरैले भारीकै नाम लिए । तर पोखरा- २ भैरवटोल निवासी पुराना राजनीतिक कार्यकर्ता सत्यमान प्रधानाङ्गले नयाँ कुरा भने- “चन्द्रबहादुरभन्दा पहिले अरू कसैले रेडियो ल्याएको थियो तर त्यो व्यक्तिको नाम र समय सम्झना छैन ।” धेरै कुराको जानकारी भएका सत्यमान विश्वसनीय व्यक्ति हुन् ।

खोजबीनकै क्रममा नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घका पूर्व सभापति आनन्दराज मुल्मीसँग भेट भयो । उनका पिताजी प्रेमराज मुल्मीले पसलमा रेडियोको कान निमोठ्दै गरेको म केटाकेटीमा पाठशाला आउँदा जाँदा देख्यौं । धेरै बौद्धिक मानिसहरू उनकहाँ आउँथे । प्रेमराज मुल्मी व्यापारी मात्र नभएर बौद्धिक व्यक्तिको रूपमा गनिन्थे । त्यसैले बाबुवाट आनन्दराज मुल्मीलाई केही जानकारी प्राप्त भएको हुनसक्छ भनेर सोध्दा उनले भने- “नेपालमा रेडियो

प्रसारण संस्थाको स्थापना भएपछि रेडियो ल्याएको बाले भन्नुहुन्थ्यो, २००७ साल पहिले भने चन्द्रबहादुर भारीकहाँ रेडियो बजाउँथे रे ।”

चन्द्रबहादुर भारीका ८२ वर्षीय छोरा देवीबहादुर भारीले रेडियो पहिला ल्याउने घर हाम्रै हो भनेर ठोकुवा गरे । उनले रेडियो ल्याएको समय भने सम्झना नभएको बताए । देवीबहादुर भारीको भनाइको शैली बढी सापेक्षिक लागेकाले नालामुखका ८२ वर्षीय साहु तीर्थलाल प्रधानसँग सोध्दा उनको भनाइ थियो— “पोखरामा रेडियो ल्याउने पहिलो व्यक्ति तत्कालीन बडाहाकिम जर्नेल धन शमशेर हुन्, उनले रेडियो पहिलोपटक बजाउँदा बजारका साहु महाजन र भद्र भलाद्मी सबैलाई बोलाएका थिए । म पनि त्यहाँ गएको थिएँ । चन्द्रबहादुर साहूले त्यसपछि मात्रै ल्याएका हुन् ।” कुन सालमा ल्याएको होला सम्झना छ कि ? भनेर सोध्दा उनले भने— “खै वर्षको त सम्झना छैन, त्यस्तै चारपाँच सालतिर हुनुपर्छ ।”

त्यसपछि मैले उनलाई त्यतिखेर रेडियोमा के सुनिएको थियो भन्ने जिज्ञासा राखेको थिएँ । आफ्नो रेडियो श्रवणको प्रथम अनुभवको बयान यसरी दिए उनले— “कहाँ, कता हो कता बोलेको यहाँ स्पष्ट सुन्दा हामी सबैलाई अचम्म लागेको थियो । भाषा बुझिएन । धन शमशेरले आजको समाचार भनेको हो, बेलायतको बादशाह हो कि संसारको अरू कुनै प्रसिद्ध पुरुष हो, मरेको समाचार दिएको छ भनेका थिए ।” प्रधानको यो भनाइलाई पोखरा— २ भैरवटोल निवासी ८९ वर्षीय सर्वज्ञमान प्रधानाङ्गले अक्षरशः समर्थन गरे र आफू पनि त्यो अवसरमा उपस्थित रहेको जनाए ।

चन्द्रबहादुर भारीका नाति सुरेन्द्रबहादुर भारी, जो स्थानीय कन्या क्याम्पसका प्रमुख हुन्, सँग बाजे र रेडियोबारे सोध्दा उनले वास्तविक कुरा बाजेको ढिकुटीको साँचो लिनै फुपू जुद्धीलाई थाहा हुनसक्ने अनुमान गरे । जुद्धीसँग सम्पर्क गर्दा उनले भनिन्— “बजारमा रेडियो पहिले ल्याएको त बाले नै हो, तर पोखराको कुरा गर्दा हामीले भन्दा पहिले जर्साहेव धन शमशेरले ल्याएका थिए ।” उपर्युक्त विवरणबाट पोखरामा रेडियो ल्याउने पहिलो व्यक्ति धन शमशेर थिए भन्ने सिद्ध हुन्छ भने व्यापारी औ दुनियादारमा पहिलो व्यक्ति चन्द्रबहादुर भारी नै भएको स्पष्ट हुन्छ ।

अब कहिले भन्नेतिर लागौं । कसैले पनि यो सालमा पोखरामा रेडियो आएको हो भन्ने किटान गर्न सकेनन् । धन शमशेरले आफूकहाँ रेडियो सुन्न आएकालाई कुनै प्रसिद्ध पुरुषको मृत्युको समाचार आएको कुरा भनेकोबाट समयको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ । धन शमशेरको रेडियोमा आएको समाचार भारतको कुनै प्रसारण संस्था सम्भवतः अल इण्डिया रेडियोबाट प्रसारित समाचार

हुनुपर्छ । भारतदेखि टाढाका मुलुकको रेडियो तिनताक पोखरासम्म आइपुग्न गाह्रो थियो । बेलायतका राजाको मृत्यु बडाहाकिम धन शमशेर हटेर पोखरा छोडेको दुई वर्षपछि भएको देखिन्छ । त्यसैले भारतीय रेडियोले प्रसारण गरेको मृत्युको समाचार महात्मा गान्धीको हुनुपर्दछ । सन् १९४८ जनवरी ३० तारिखको साँझ प्रार्थना सभामा जाँदै गर्दा महात्मा गान्धीमाथि गोली प्रहार भएको र त्यसैबाट उनको मृत्यु भएको थियो । सर्वसाधारण नेपालीहरूका निम्ति बेलायती औपनिवेशिक शासनविरुद्ध लडेका महात्मा गान्धी बेलायती बादशाहसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व थिए । भारतीयहरूले उनलाई आदरपूर्वक राष्ट्रपिता भन्ने गरेका र पाँच महिनाअघि मात्र अङ्ग्रेजहरू भारत छोडेर गएका हुँदा माथि भनिएको मृत्युको समाचार महात्मा गान्धीकै मृत्युको हुनुपर्दछ । यो हिसाबले पोखरामा रेडियो आएको समय २००४ सालको मध्य माघ महिना हुनुपर्छ ।

निरङ्कुश जहानिया राणा शासनको त्यो बेला देशको आफ्नै प्रसारण संस्था नभएको र मुलुकबाहिरबाट प्रसारित वाञ्छित-अवाञ्छित अनेक कुरा जनताले निर्बाध सुन्न सक्ने आम सञ्चारको रेडियो जस्तो प्रभावशाली माध्यम सर्वसाधारणले राख्न पाउने कुरा थिएन । राणा परिवारका मानिसहरू र उसका विश्वासपात्र चाकरीदारहरूले प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराजलाई बक्सार् मात्रै राजधानीमा रेडियो राख्न पाएका थिए । श्री ३ महाराज भीम शमशेरका नाति भए पनि मठचा पट्टिका भएकाले धन शमशेरले रेडियो राख्ने अनुमति पाउन श्री ३ पद्म शमशेरले सर्वसाधारणलाई रेडियो फुकुवा गरेको वर्ष (२००३ साल) सम्म पर्खनु परेको अनुमान गर्न सकिन्छ । उनको हैसियतका रोलवाला राणाहरूले राजधानीमा रेडियो राख्ने अनुमति पहिले नै पाइसकेका थिए ।

नजाने के कारणले हो, मानिसहरू भन्दछन्, बडाहाकिम धन शमशेरले चन्द्रबहादुर भारीलाई बीच सडकमा गोर्खे लौरी कसेर मुखमा घाँस कोच्याएर सार्वजनिक रूपमा बेइज्जती गरेका थिए ।^१ भारी यहाँका धनीमानी प्रतिष्ठित पहुँचवाला व्यापारी थिए । यो जीवनभर विर्सन नसकिने दण्ड अनाहकमा पाएको इख उनको मनमा गडेको थियो । त्यसैले धन शमशेरले रेडियो राख्ने भन्ने सुन्नासाथ उनको दिमागमा पनि घरमा रेडियो राख्ने धुन चढेको हुनुपर्छ । व्यापारको सिलसिलामा भारतमा उनको आइजाइ भैरहन्थ्यो । २००५ साल लाग्दा नलागदै उनले पनि भारतको कानपुर सहरबाट रेडियो ल्याइहाले । रेडियो ल्याए पनि

^१ यसै प्रसङ्गलाई तेजनाथ घिमिरेले आफ्नो संस्मरण (पृ. ६६-६८) मा स्पष्टसँग चर्चा गरेका छन् ।

प्रजातन्त्र घोषणा नभएसम्म रेडियो पसलमा प्रदर्शन उनले गरेनन् । घरभित्र राखेको भए पनि उनकहाँ रेडियो सुन्न टोल छिमेकका मानिसहरू जम्मा हुन्थे रे ।

निरङ्कुश जहानिया शासन विरुद्ध २००७ साल कात्तिकदेखि सशस्त्र जनक्रान्ति नेपाली काङ्ग्रेसले सुरु गर्‍यो । काङ्ग्रेसले क्रान्तिको समाचार प्रसारण पहिले भोजपुरबाट र पछि मोरङबाट गरेको थियो । विराटनगरको प्रसारण सञ्चालन वीपी कोइरालाका भाइ तारिणीप्रसाद कोइरालाले गर्दथे । काङ्ग्रेसको सङ्गठन पोखरामा पनि खुलिसकेको थियो । चन्द्रबहादुरकै माहिला छोरा दिलबहादुर भारी सङ्गठनमा सक्रिय थिए । सङ्गठनमा आवद्ध काङ्ग्रेसी कार्यकर्ताहरू समाचार सुन्न आउने गर्थे । प्रजातन्त्र रेडियो त्यति नियमित थिएन । अल इण्डिया रेडियोले भने नियमित नै क्रान्तिको समाचार दिन्थ्यो र क्रान्तिको गतिविधिसँग काङ्ग्रेस कार्यकर्ताहरू अवगत हुन्थे ।

यसबाहेक क्रान्ति-दूतहरूको निम्ति सूचनाको स्रोत भर्खरै सरकारले खोलेको आकाशवाणी कार्यालय थियो । जनस्तरमा आकाशवाणीको उपयोग कमै हुन्थ्यो । सरकारी सूचना आदान-प्रदानमै आकाशवाणी सीमित थियो । अथवा क्रान्ति प्रतिरोधको प्रयोजनका निमित्त नै सैनिक व्यक्तिहरूद्वारा सञ्चालित थियो आकाशवाणी । यहाँको क्रान्तिकालीन गतिविधि नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी बडाहाकिमको भए पनि उनीमाथि मोहन शमशेरको विश्वास र भरोसा नभएको हुँदा २००६ सालमा पोखराका अग्नि पीडितहरूलाई राहत बाँड्ने निहुँमा बडाहाकिममाथि नै निगरानी राख्ने प्रयोजन निम्ति सरदार फत्तेबहादुर नियुक्त भएका थिए ।

फत्तेबहादुरका साथमा एकजना कप्तानसहित १०/१२ जना सैनिक जवान थिए । उनीहरूले सञ्चालन गर्ने आकाशवाणीको कार्यालय भैरवटोल बजारमा नयाँ बनेको एउटा ठूलो घरमा थियो । आकाशवाणी यत्र चलाइएको अवस्थामा प्रायः प्रजातन्त्र रेडियोबाट प्रसारित क्रान्तिको गतिविधिका समाचार सुटुक्क त्यसका अपरेटरहरू सुन्ने गर्थे । चियो गरेर सुन्ने टोलका किशोरहरू पनि हुन्थे । राजधानी र पोखराबीच आदानप्रदान हुने सूचनाका अतिरिक्त अपरेटरहरूले ठाउँ ठाउँमा सम्पर्क गरेर के छ, कसो छ भनेर सोध्नुपुछ पनि गर्दथे । त्यो बेलाको पोखरा आजको तुलनामा निकै सानो थियो । त्यहाँ भएका नयाँ कुरा बाहिर आइहाल्थ्यो । त्यसैले लगभग देशभरिकै आन्दोलनको गतिविधि यहाँका जिज्ञासुहरूलाई थाहा हुन्थ्यो ।

चन्द्रबहादुरले ल्याएपछि २००७ सालअघि नै आफूले पनि रेडियो ल्याएको भनाइ केही व्यापारीको पाइन्छ, तापनि उनीहरूको त्यो दावी आडम्बर जस्तै लाग्दछ । २००७ सालमा प्रजातन्त्रको घोषणा भएपछि हुने खानेहरूले उपयोगिताको

दृष्टिले भन्दा स्पर्धा र प्रतिष्ठाको भावनाले रेडियो राख्न थाले । त्यस बेला पोखरामा बिजुली थिएन । रेडियो बजाउन ठूलो ब्याट्री चाहिन्थ्यो, त्यो स्थानीय बजारमा उपलब्ध थिएन । ठूलो ब्याट्री लिन कि त काठमाडौँ जानुपर्थ्यो, कि गोरखपुर । काठमाडौँ पुग्न सातआठ दिन पैदल हिँड्नुपर्थ्यो भने गोरखपुर पुग्न पाँचछ दिन । व्यापारीलाई त माल सामान खरिद गर्न समय समयमा कहिले कतै कहिले कतै गैरहनुपर्ने हुँदा ब्याट्री प्राप्त गर्न सहज थियो, अरूलाई त्यो सम्भव थिएन । तर जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय भनेभैँ सोखिन कसै कसैले उपाय निकालेका थिए— साना टर्चका ब्याट्री धेरै (बीसदेखि पचाससम्म) एकै ठाउँमा जम्मा गरी तारले जोडेर काम चलाउने गर्दथे । धेरैका लागि यो सहज कुरा थिएन । त्यसैले बहुसङ्ख्यक मानिसहरूका निमित्त रेडियो आएर पनि करिब डेढ दशकसम्म सुलभ थिएन ।

करिब २०१७/१८ सालतिर ब्रिटिश सेनाका गोर्खाली सैनिकहरू विदामा घर आउँदा साथमा ट्राञ्जिस्टर लिएर आउन थाले । छुट्टी सिद्धिएर फर्कदा बेचेर जान्थे । टर्चका दुइटा वा चारथोटा ब्याट्रीले बच्ने साथै भुण्ड्याएर जहाँ पनि लैजान सकिने विभिन्न ब्याण्डका संसारभरिका रेडियो प्रसारण पकड्ने ट्राञ्जिस्टर यत्रतत्र देखिन थाले । पछि जापान, चीन, भारतमा बनेका रेडियो-ट्राञ्जिस्टर बजारमा उपलब्ध हुन थाले । गोजीमा राख्न हुने साना ट्राञ्जिस्टर पाइनु थालेपछि गोठाला खेताला समेतले वन-जङ्गल, गाउँ-बेसी जहाँ जाँदा पनि लिएर हिँड्न थाले । ट्राञ्जिस्टर भिरेर बजाउँदै हिँड्ने फेसन नै एक ताक चलेको थियो ।

चारकुने बाकस जस्तो बोल्ने वस्तु पोखरामा आइपुगेको सुने पनि मैले २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि मात्रै रेडियो देख्न पाएको हुँ । त्यति बेला व्यापारीहरूले रेडियो पसलमा प्रदर्शन गर्न थालिसकेका थिए । आकाशवाणी भने सार्वजनिक उपयोगका निमित्त ल्याइएको सञ्चार उपकरण भएकोले ल्याएर स्थापित हुनासाथ कौतूहलतावश धाएर हेर्न गइएको थियो । २००६ सालको अन्तमा भएको भीषण अग्निकाण्डका पीडितहरूलाई राहत सहायता वितरण गर्न केन्द्रबाट खटिएको टोली आएको एकाध महिनापछि मात्र आकाशवाणी पोखरा ल्याइएको थियो ।

एक जना सैनिक जम्दार आकाशवाणीका अपरेटर थिए । उनको डेरा संयोगले अग्नि पीडित भएर हाम्रो परिवारले आश्रय लिइरहेको साहुको धन्सारको तलामा पच्यो । हाम्रो परिवार तथा उनको परिवारको सम्बन्ध घनिष्ट हुन गएकाले आकाशवाणी भएको ठाउँसम्म जाने हेर्ने मौका मलाई मिल्यो । तर ज्ञानको अभावका कारण त्यसबाट फाइदा लिन सकिएन । त्यस बाहेक डढेको

घरको पुनःनिर्माणको काममा दिनभर ज्यामी जस्तै खटनुपर्ने हुँदा क्रान्तिकालीन गतिविधिको ज्ञान यथेष्ट लिन सकिएन । यस्तो भयो रे, उस्तो भयो रे, आकाशवाणीमा आएको अथवा रेडियोले भन्थो रे भनेर चल्ने हल्ला मात्र सुनियो, आफ्नै कानले त्यो सुनिएन ।

लाहुरेहरूले ट्राञ्जिस्टर नल्याउँदासम्म बजारमा हिँड्दा डुल्दा सुन्नु बाहेक अन्यत्र कसैकहाँ गएर रेडियो सुनिएन । ट्राञ्जिस्टर र रेडियो पनि व्यापारिक रूपमा बजारमा नआउँदासम्म सुलभ थिएन । छुट्टी सिध्याएर काममा फर्कदा कुनै कुनै लाहुरेले ट्राञ्जिस्टर बेचेर जान्थे । त्यस्तो मौकाको कुरा हुन्थ्यो । गाउँमा बस्नेले त्यस्तो मौका विरलै पाउँथ्यो । त्यसैले मलाई ट्राञ्जिस्टर घरमा राख्ने दिन तुरुन्त जुरेन । २०२४/२५ सालतिर मात्र त्यो सम्भव भयो । यसबीचमा छर छिमेकमा समेत रेडियो राख्ने कोही थिएनन् ।

पोखरामा २०१७ साल कार्तिकदेखि साप्ताहिक पत्रिकाको प्रकाशन सुरु गरियो । त्यो प्रकाशनमा सहयोगी लेखकको रूपमा म पनि सम्बद्ध थिएँ । त्यसपछि पुस १ को काण्ड घट्यो । देशमा नयाँ परिस्थितिको सिर्जना भयो र समाचार सुन्नुपर्ने आवश्यकता अनुभव भयो । घरमा रेडियो नभएकाले विहानै बजारमा रेडियो भएको एउटा पसलमा गएर समाचार सुन्ने बानी बस्यो ।

भैरवटोलमा सोमतबहादुर भट्टचनको कपडा पसल थियो । पछि उनले कपडा हटाएर फ्लेक्स कम्पनीको जुत्ताको व्यापार सुरु गरेका थिए । उनका जेठा छोरा रत्नबहादुर भट्टचन क्षयरोगी थिए । रेडियो सुन्न सौखिन उनी पसलमा नै बसिरहन्थे । उनलाई दुनियाका प्रसिद्ध प्रसारण केन्द्रका समाचारका समय-सारिणी कण्ठस्थ थियो । उनी घडी हेर्ने र समय हुनासाथ रेडियोको हातो चलाइहाल्थे । रेडियो नेपाल, अल इण्डिया रेडियो, बीबीसी, भ्वाइस अफ अमेरिका सबै विहान, दिउँसो, बेलुका कुनै पनि बेलाको समाचार बुलेटिन उनी छोड्दैनथे । यसरी समग्र विश्वको अद्यतन गतिविधिको जानकारी उनलाई हुन्थ्यो । उनी राष्ट्रिय राजनीतिका पनि राम्रा ज्ञाता मानिन्थे । आफूले थाहा पाएका नयाँ कुरा पनि सुनाउँथे । उनीकहाँ प्रायः हरेक दिन विहान आधादेखि पौने घण्टासम्म बसेर समाचार सुन्थेँ म पनि ।

भट्टचन बाहेक रेडियोका समाचार हरबखत सुनिरहने त्यही टोलका अर्का व्यक्ति थिए प्रेमराज मुल्मी । उनीकहाँ व्यापारी मात्र होइन राजनीतिक नेता-कार्यकर्ता र समाजसेवीहरू सरसल्लाह गर्न आउँथे । रत्नबहादुर भट्टचन नभएको बेला यदाकदा समाचार सुन्न उनीकहाँ गइन्थ्यो ।

रेडियो सुन्न अरूकहाँ धाएका ती दिनहरू आज पनि सम्झनामा आइरहन्छन् ।